

Kiss Gy. Csaba

A magyar átmenet historiográfiájának néhány kérdése

Több mint negyedszázad múlt el a kommunista diktatúra fölszámolása, a demokratikus átmenet kezdete óta. Úgy tetszik, a politikai elemzők és történészek sok esetben máig sem bírálták meg a jelenség magyarozatával. Ahogy a „nagy elbeszélések” korának vége lett, a történelem egyenes vonalú előrehaladásának a képzete is megkérdőjeleződött. Így már korántsem egyértelmű, hogy mit gondoljunk, amikor a célelvűnek tekintett szocialista fejlődésvízió végpontja semmibe foszlott. Visszafelé fordult volna a történelem, vagy a liberális demokrácia felé vezet minden út, és így eljutottunk a történelem végéhez, ahogy Fukuyama hirdette? Valójában magának a kommunista diktatúrának a jellegével máig sem került tisztába az európai gondolkodás. A nyugati emlékezetben a zéró pontot a második világháború és a *Holocaust* jelenti, a '70-es és '80-as évektől ez vált az identitás szegletkövévé, bizonyos fokig zárójelbe téve a Kelet-Közép-Európa tudatát legalább annyira meghatározó másik totalitarizmust. A kommunista diktatúra hosszú évtizedeken keresztül nemcsak egy politikai és gazdasági rendszert jelentett, hanem egy sajátos mentalitást is. Ez a kontextus természetesen meghatározta a magyar átmenet külföldi értékelését. Az elmúlt

két és fél évtizedben számottevő szakirodalom született a magyarországi demokratikus átmenetről, magyarul és más nyelveken. Tüzetes áttekintésük legalább monográfiát kívánna. A huszadik évfordulóra készült is egy kisebb összefoglalás erről az anyagról magyar nyelven¹. Értékes munka, a szerző az ún. világrendszer-elmélet keretében, a globalizáció összefüggésrendjében szemléli tárgyát: a közép-európai demokratikus átalakulást, mint térségünk fölzárkózásának újabb kísérletét a fejlett nyugati világhoz. Ugyanakkor e munka hiányossága, hogy nem szól a totalitarizmus magyarországi változatának a sajátosságairól, nem foglalkozik a nemzeti függetlenség kérdésével.

Rövid vázlatunkban a magyar átmenet történetírásának csupán néhány kiragadott kérdését kívánjuk szemügyre venni. Az egyik maga a nálunk használt terminus: a „rendszerváltás” sajátos szemantikája, a másik a kádárizmus különös jelensége, a harmadik az ellenzék születése, továbbá az átmenet civiltársadalmi és kulturális előkészítése, a negyedik pedig a formálódó politikai pártok jellegével kapcsolatos.

A magyar közbeszéd és szakirodalom „rendszerváltásról” beszél. Már-már hungarikumnak számít ez a terminus. Azt sugallja ugyanis ez a kifejezés, hogy gyors fordulatról van szó, valamint hogy forradalomként ment végbe a változás. Ez pedig nem felel meg a valóságnak, még ha az átalakulás gyökeres változást jelentett is. Nem véletlenül adta a lengyel Aleksander Gubrynowicz a magyarországi változásról írott értekezésének azt az alcímet: *Puha*

1 Ripp Zoltán: *Eltékozolt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései*. Budapest, Napvilág, 2009.

*diktatúrából elhúzódó rendszerváltás*². Legalább két évig tartott a már nem, de még nem átmeneti állapot: működhetek már retorzió nélkül az ellenzéki szervezetek, 1988 nyarától szabadabb lett a véleménynyilvánítás, nem volt számottevő társadalmi nyugtalanság. A „rendszerváltás” terminus rögzülését az segítette, hogy Magyarországon a tömegtájékoztatóban és a politikában hosszú ideig erős volt a posztkommunista befolyás. E szót használva ugyan-

fejezés elkerüli a kommunista korszak néven nevezését is.

A kádárizmus, melynek második szakaszát a nyugati sajtó előszeretettel emlegette „gulyáskommunizmusként”, nemcsak a magyar történelemnek, hanem a kommunista diktatúrák múltjának is sajátos fejezete. Ismert tény, hogy az 1956-os forradalom után a kommunista restauráció négy-öt évig brutális terrort alkalmazott. A mezőgazdaság kollektivi-

A Jurta Színházba tartó tömeg 1988-ban. A színház vezetése minden ellenzéki erő rendelkezésére bocsátotta a helyszínt. Fotó: FORTEPAN / Philipp Tibor adományozó (Képszám: 60453)

is nem kellett totalitarizmust, kommunista diktatúrát említeni, sem azt, ami vele járt: az ország évtizedeken át tartó szovjet megszállását. Ebben a szóban nem lehetett minőségi különbséget érezni a két rendszer között, és ez a ki-

zálását 1958 és 1961 között kegyetlen módszerekkel hajtották végre (a magyar lakosság többsége ekkor falun lakott). Ez volt nálunk a XX. század legnagyobb társadalomtörténeti változása. Az egyházakkal kapcsolatban 1961-ben került sor az utolsó letartóztatási hullámra. 1962-63-tól enyhülés következett, majd az életszínvonal lassú és fokozatos növekedése. Kádár hatalomra kerülésétől kezdve a fogyasztást tartotta rendszere egyetlen legitimációs eszközének. A durva repressziók időszaka után közel két évtizedes stabilizáció következett. Azokkal a kutatókkal azonban semmiképp nem lehet egyetérteni, akik az 1963 és

2 Adam Burakowski – Aleksander Gubrynowicz – Pawel Ukielski: 1989 – *jesien narodów*. Warszawa, Wydawnictwo Trio, 2009. (Magyarul megjelent: Burakowski, Adam – Gubrynowicz, Aleksander – Ukielski, Pawel: 1989 – *A kommunista diktatúra végnapjai Közép- és Kelet Európában*. Budapest, Rézsong, 2014.)

1989 közötti korszakot már nem totalitáriusnak, hanem autoriternek tartják. Ha sokat is puhult a diktatúra, szó sem volt képviseleti demokráciáról, szólás- és gyülekezési szabadságról. Meghatározó maradt továbbra is az erőszakszervezetek szerepe, és végső instanciaképpen ott volt az országban állomásozó Vörös Hadsereg. A magyar társadalom nagy többsége beletörődött a helyzetbe. Ezt a passzivitást nagymértékben elősegítette a tömegtájékoztató, amely egyes eszközökkel és hozzáértő személyekkel (nem egy közülük a politikai rendőrség elitjéből érkezett) végezte a tudatmódosítás munkáját, és színvonalasan terjesztette az erkölcsi relativizmust. Megválaszolatlan kérdés, milyen mértékben fogadta el a magyar társadalom a „szocialistának” nevezett, kispolgári mentális vonásokkal bíró rendszert. Ahol nem kellett „hívó kommunistának” lenni, csak közömbösnek.

Az értelmiség egy része erkölcsi válságként élte meg ezeket az évtizedeket – erről számos értékes tanúságtételt készítettek a cenzúra falait kerülgető írók. A hivatalos ideológia – és politikai rendőrség – számára a legveszélyesebbnek a magyar nacionalizmus számított. A szovjet szuronyok támogatásával hatalomra jutott Kádár-rezsimnek 1956 miatt ez volt a fő aggodalma. Innen fakad a hivatalos magyar internacionalizmus, amely tartott a nemzeti hagyományoktól, és a történelmi örökséget próbálta megtagadni. Amikor a fiatal nemzedék első ízben 1972-ben spontán tüntetést tartott március 15-én Budapesten, a rendőrség kemény eszközökkel bánt el velük. A kispolgári fogyasztási kultúra sikeresen közömbösítette az ország lakóit. A Vatikánnal 1964-ben kötött megegyezés lehetővé tette, hogy a katolikus hierarchián keresztül ellenőrizze az egyházat. A protestáns egyházak esetében is a kollaboráns vezetők felügyelték a vallásos embereket. A XX. század magyar történetét tárgyaló monográfiájában Romsics Ignác³ a Kádár-kort rózsaszín fényben

mutatta be, alig méltatva figyelemre a magyar társadalom mentális helyzetének súlyos romlását (demográfia, alkoholizmus, öngyilkosságok száma, a férfi lakosság mortalitási mutatói stb.) ebben az időszakban.

Valójában a '70-es és '80-as évek fordulója jelenti a kádárizmus válságának kezdetét. Ekkorra merültek ki a rendszer pénzügyi tartalékai, ettől kezdve a gulyáskommunizmust csak külföldi kölcsönökkel lehetett fönntartani. A '70-es évek közepétől a kulturális és tudományos élet egyes területein kialakult némi pluralizmus, szélesebb lett a hatalom által „tűrt” különbözőség. Korlátozott mértékben – és felügyelt keretek között – létrejöttek civiltársadalmi tekinthető jelenségek. Nagyobb volt a kulturális életben a szabadságfok, mint az akkori Csehszlovákiában vagy NDK-ban, de kisebb, mint Lengyelországban. Gazdagon kibontakozott ez a fajta tevékenység (honismereti és egyetemista klubok) a '80-as években. Egyes irodalmi folyóiratok bizonyos tekintetben „köztes nyilvánosságot” teremtettek, ami tágabb volt, mint a tömegtájékoztató 90%-ában, de kevesebb, mint a Magyarországon 1985-ig kis példányszámú szamizdatban. A Magyar Írószövetség az 1981-es és 1986-os közgyűlésen jelentős autonómiát vívott ki magának. El lehet mondani, hogy a későbbi politikai pluralizmus csírái eleinte a kulturális pluralizmusban érlelődtek. A szakirodalom többsége nem tárgyalja ezt a jelenséget súlyának megfelelően, pedig csak így lehet megérteni a magyarországi „disszidensek” viszonylag csekély számát. A '80-as évek végén színre lépő ellenzéki szervezetek meghatározó szereplői nem kis részben e civiltársadalmi jellegű mozgalmakból léptek elő: a széleskörű klubmozgalmakból, a szabadabb szellemű kutatóintézetekből, a honismereti és környezetvédő egyesületekből, az irodalmi életből. Tarka mozaikot alkottak, nemcsak Budapesten, hanem a vidéki városokban és kisebb településeken is.

Rendkívül tanulságos, hogy eredetileg a politikai rendőrségtől és a pártközponttól

3 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 1999.

származó kategóriák gyökeresedtek meg az ellenzéki csoportok megnevezésére az elemzésekben és összegző feldolgozásokban. Így írtak ott ún. polgári radikális, illetőleg nacionalista ellenzéki-ellenséges csoportokról. Ebből született azután a magyar ellenzék két fő csoportra osztása: „liberális-urbánusra” és „népi-nemzetire”, mintha kizárólag ez a kettőség határozta volna meg 1990 két jelentős ellenzéki pártját, az MDF-et és az SZDSZ-t. A dichotóm séma a 19. századi orosz kultúra „zapadnyikjaira” és „szlavofiljaira” emlékeztet, a különbség és szembenállás ismert sztereotípiáival. Ez azonban nem felel

meg a magyarországi valóságnak, nem beszélve arról, hogy nálunk – nem úgy, mint az oroszoknál – a nemzeti függetlenség volt az egyik fő kérdés. Az ellenzéki törekvéseknek jóval több árnyalata létezett, a kettős tagolást nem lehet visszavetíteni a '80-as évek közepére. A különböző csoportokhoz tartozó ellenzékiek kapcsolatban voltak egymással, gyakori volt a körök között az átjárás. Egyszerűsítő sémákat terjeszt a szakirodalom jelentős része, gyakran nem egyértelmű fogalmakkal. Nehéz utánajárni például, milyen kritériumok alapján számítottak valakit az ún. demokratikus ellenzékhez, vagy nem könnyen érthető az sem, mit jelent a „népi tábor” terminus.

Az 1988–89-es pártalapítások (illetve újraalapítások) magyarországi dzsungelében nem könnyű eligazodni. Viszonylag ritka az alapos föltárás, a több szempont alapján történő elemzés, hiszen figyelembe kellene venni egy-egy szervezet politikai célkitűzéseit, ideológiai hátterét, radikalizmusát, társadalmi bázisát, szervezeti hálózatának jellegét. Általában véve igaz, hogy közös volt bennünk a demokratikus átalakulás célja, és első megnyilvánulásaikban fontos hangsúllyal szerepeltek a baloldali értékek. Általános jellegű kérdés,

hogy a nyugat-európai „pártföldrajz” kategóriái mennyire tekinthetők alkalmasnak arra, hogy térképére helyezzük a totális diktatúra fölbomlása idején a demokrácia értékei alapján szerveződő közép-európai politikai mozgalmakat. A feldolgozásokban viszonylag ritka a komplex elemzés, sok szerző hajlamos

„Eredetileg a politikai rendőrségtől és a pártközponttól származó kategóriák gyökeresedtek meg az ellenzéki csoportok megnevezésére ... Így írtak ott ún. polgári radikális, illetőleg nacionalista ellenzéki-ellenséges csoportokról. Ebből született azután a magyar ellenzék két fő csoportra osztása: „liberális-urbánusra” és „népi-nemzetire”, mintha kizárólag ez a kettőség határozta volna meg 1990 két jelentős ellenzéki pártját, az MDF-et és az SZDSZ-t.”

a korabeli publicisztikai sémák szerint véleményt mondani, nem beszélve arról, hogy nemegyszer a konkurens szervezetnek a megállapításaival jellemez egy-egy mozgalmat az elemző.

Ami pedig a forrásokat illeti, nagy nehézséget jelent az 1989 előtti időszak bemutatása. Nem egyenletes a forráscsoport, a félig vagy egészen konspiratív körülmények között szerveződő mozgalmaknak gyér a saját írásos anyaga, a nyilvános sajtó nem foglalkozhatott tevékenységükkel, a kutatók így részben az állambiztonsági jelentésekre, részben a nyugati médiavisszhangra vannak utalva. Az egykori résztvevők visszaemlékezéseinek összegyűjtésében is egyelőre sok a hiány. Számos fontos esemény, jelenség föltárásával adós a magyar jelenkor-történet. Mindmáig nem történt meg Magyarországon az állambiztonság szerepének bemutatása, és csupán részben lehet ismerni, kik voltak az ügynöki hálózat tagjai.

Alapos összehasonlító vizsgálat hiányában is nyugodtan állíthatjuk, a közelmúlt kutatásában számottevőek a hiányok, például a lengyelországi kutatásoknál jóval szerényebbek az eredmények.